

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 9. 2025. Issue 1-2.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
COBISS.CG-ID 32743952

ISSN 2536-5592

Publisher: Center for Geopolitical Studies

Center for Geopolitical Studies

Časopis *Montenegrin Journal for Social Sciences* upisan je u evidenciju
medija, Ministarstva kulture Crne Gore pod rednim brojem 782.

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 9. 2025. Issue 1-2. Podgorica, September 2025.

Publishing this issue of MJSS was supported by the
Ministry of Science of Montenegro

Editor in Chief: Adnan Prekic

Managing Editor Assistant: Vukadin Nisavic

Editors: Zivko Andrijasevic, Dragutin Papovic, Ivan Tepavcevic, Milan Scekic.

International editorial board: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srdja Pavlovic, University of Alberta, CANAD

Montenegrin Journal for Social Sciences is indexed in: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Proofreading and lecture in English: Danijela Milićević

Proofreading and lecture in Montenegrin: Miodarka Tepavčević

Address: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Montenegro;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ucg.ac.me

Prepress and print: Pro file – Podgorica

Circulation: 100 copies

Volume 9. 2025. Issue 1-2. Podgorica, September 2025.

CONTENTS:

BREAKING AWAY FROM TIME AND HISTORY-SERBIA AND EUROPEAN INTEGRATION, 1987–1991 Dragan POPOVIC	p.7.
GENDER AND AGE DIFFERENCES IN SELF-ESTEEM AMONG ADOLESCENTS Đenita TUCE	p.37.
PUBLISHING ACTIVITY IN MONTENEGRO DURING THE RECONSTRUCTION PERIOD AND THE FIRST FIVE-YEAR DEVELOPMENT PLAN (1945-1952) Nenad PEROSEVIC, Natalija MILIKIC	p.63.
DIGITAL DEHUMANIZATION OF SOCIETY: THE NEW NORMAL IN A PERVERTED META-SOCIETY OF THE SPECTACLE Muedib SAHINOVIC	str.87.
WE DID NOT TORTURE: MORINJ CAMP AND THE POSSIBILITY OF RECONCILIATION IN MONTENEGRO Srdja PAVLOVIC	p.117.
MONTENEGRIN–SOVIET COOPERATION DURING THE 1970s AND EARLY 1980s Dragutin PAPOVIC	p.143.
REVIEW:	
TESTIMONIES OF DESCENDANTS OF CHETNIK LEADERS ON THE COMMUNIST REGIME-historical essay Milan SCEKIC	p.185.
HISTORY OF VIOLENCE - Book Review: Fahd Kasumović (ed.), Violence Against Women: Discourses, Perspectives, Lessons from BiH History Amir DURANOVIC	p.197.
REFLECTIONS ON THE HISTORY OF DUKLJA AND THE DUKLJANS- Book Review: Dragutin Papović, Discussions on the History of Duklja and the Dukljans Milan SCEKIC	p.205.
A MODERN INTERPRETATION OF THE MEANING OF LAW- Book Review: Miroslav Milović, Law as Potency – Essays on the Philosophy of Law Dragan JAKOVLJEVIC	p.211.
REFLECTIONS ON A TIMELESS NOVEL - Book Review: Živko Andrijašević, The Assassination of Franz Ferdinand Milan SCEKIC	p.215.
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	p.221.

Glavni i odgovorni urednik: Adnan Prekić

Sekretar redakcije: Vukadin Nišavić

Urednici: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević, Milan Šekić

Međunarodni uređivački odbor: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srđa Pavlović, University of Alberta, KANADA.

Montenegrin Journal for Social Sciences indeksira se u sljedećim naučnim bazama: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Lektura i korektura na engleskom: Danijela Milićević

Lektura i korektura na crnogorskom: Miodarka Tepavčević

Adresa: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Crna Gora;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ucg.ac.me

Priprema i štampa: Pro file – Podgorica

Tiraž: 100 primjeraka

Volume 9. 2025. Issue 1-2. Podgorica, September 2025.

SADRŽAJ:

RAZLAZ SA VREMENOM I ISTORIJOM- SRBIJA I EVROPSKE INTEGRACIJE
1987–1991

Dragan POPOVIĆ..... str.7.

RAZLIKE U SAMOPOŠTPVANJU ADOLESCENATA PREMA POLU I UZRASTU

Đenita TUCE..... str.37.

IZDAVAČKA DJELATNOST U CRNOJ GORI TOKOM PERIODA REKONSTRUKCIJE
I PRVOG PETOGODIŠNJEG PLANA RAZVOJA (1945–1952)

Nenad PEROŠEVIĆ, Natalija MILIKIĆ..... str.63.

DIGITALNA DEHUMANIZACIJA DRUŠTVA: NOVO NORMALNO U
PERVERTIRANOM METADRUŠTVU SPEKTAKLA

Muedib ŠAHINOVIĆ..... str.87.

NISMO MUČILI: LOGOR MORINJ I MOGUĆNOST POMIRENJA U CRNOJ GORI

Srdja PAVLOVIĆ..... str.117.

CRNOGORSKO-SOVJETSKA SARADNJA TOKOM 70-IH I POČETKOM 80-IH

Dragutin PAPOVIĆ.....str.143.

PRIKAZI:

SVJEDOČENJA POTOMAKA I PORODICA ISTAKNUTIH PRIPADNIKA ČETNIČKOG
POKRETA O KOMUNISTIČKOJ VLASTI-Istorijski esej

Milan ŠĆEKIĆ..... str.185.

HISTORIJA NASILJA-Prikaz knjige: Fahd Kasumović (ur.), Nasilje nad ženama:
diskursi, perspektive, lekcije iz bh. povijesti

Amir DURANOVIĆ..... str.197.

PROMIŠLJANJA O ISTORIJI DUKLJE I DUKLJANA-Prikaz knjige: Dragutin
Papović, Rasprave o istoriji Duklje i Dukljana

Milan ŠĆEKIĆ..... str.205.

MODERNO TUMAČENJE SMISLA PRAVA-Prikaz knjige: Miroslav Milović,
Pravo kao potencija – Eseji o filozofiji prava.

Dragan JAKOVLJEVIĆ..... str.211.

VANVREMENSKI ROMAN-Prikaz knjige: Živko Andrijašević, Ubistvo Franca
Ferdinanda.

Milan ŠĆEKIĆ..... str.215.

UPUTSTVA ZA AUTORE..... str.221.

Original scientific article**„RAZLAZ SA VREMENOM I ISTORIJOM”
SRBIJA I EVROPSKE INTEGRACIJE 1987–1991.**

Dragan POPOVIĆ¹

doktor istorijskih nauka, Beograd

dragan@policycenter.info

Abstract:

The paper examines the attitude of the Serbian government towards European integration in the period from when Slobodan Milošević took power in Serbia in 1987 until the collapse of Yugoslavia in 1991. Starting in 1987, the authoritarian government in Serbia formed an alliance with nationalists and adopted a shared position on European integration. This attitude was projected through three distinct variants - treating Europe as naive, presenting Serbia as *Europe before Europe* and finally, displaying open hostility toward Europe. These approaches often overlapped, as there were no fundamental differences between them in terms of goals or outcomes.

Key words:

European integration, Serbia, Yugoslavia, nationalism, anti-Serbian conspiracy, Slobodan Milosevic.

¹ **DRAGAN POPOVIĆ** - (Kraljevo, 1980) je istoričar i dugogodišnji aktivista za zaštitu ljudskih prava iz Beograda. Osnovne i master studije završio je na Pravnom fakultetu u Beogradu, a doktorsku disertaciju pod naslovom „Promene u politici istorije i kulturi sećanja u Evropi – slučaj Srbija 1980–1990” odbranio je na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Godinama se bavi istraživanjem kulture sećanja, politika istorije, nacionalizma i istorije Jugoslavije.

Sažetak:

U radu se istražuje odnos srpske vlasti prema evropskim integracijama u periodu od kada je vlast u Srbiji preuzeo Slobodan Milošević 1987, pa do raspada Jugoslavije 1991. Autoritarna vlast u Srbiji je od 1987. ušla u savezništvo sa nacionalistima, tako da su prema evropskim integracijama zauzeli stav koji im je bio zajednički. Ovaj stav se projektovao kroz tri varijante – tretiranje Evrope kao naivne, predstavljanje Srbije kao *Evrope pre Evrope* i na kraju otvoreno neprijateljstvo prema Evropi. Ovi pristupi često su se preklapali, jer među njima nije bilo suštinskih razlika u cilju i rezultatima.

Ključne reči:

Evropske integracije, Srbija, Jugoslavija, nacionalizam, antisrpska zavera, Slobodan Milošević.

Uvod

Preuzimanje Saveza komunista Srbije od strane Slobodana Miloševića i njegovih ljudi, krajem 1987. godine, odredilo je u velikoj meri tok budućih događaja u Srbiji i u celoj Jugoslaviji. Bio je to interesni savez, sa jedne strane autoritarnog vođe, podržanog od konzervativne partijske i bezbednosne elite, a sa druge ideologije srpskog nacionalizma, predvođene delom naučne, kulturne i verske elite. Do preuzimanja kompletne vlasti u Srbiji, pokrajinama i Crnoj Gori, kao i pokušaja preuzimanja vlasti na saveznom nivou kroz centralizaciju partije i države, došlo je u momentu kada se svet drastično menjao, kada su rušeni autoritarni sistemi, pre svega u Istočnoj Evropi i kada je set vrednosti koje je baštinila tadašnja Evropska zajednica postajao apsolutno dominantan u svetskim okvirima.¹

Teorijski okvir u kom su se kretali narativi o Evropskoj zajednici i uopšte ideji ujedinjene Evrope može se posmatrati kroz kulturu sećanja i narative na kojima ona počiva.² Evropska ideja oduvek je bila čvrsto povezana sa vrednosnom orijentacijom koja se jasno odnosila prema prošlosti, pre svega prema Holokaustu, ali i izrazito pozitivnim okvirom u koji su smeštane ideje demokratije, slobode i zaštite ljudskih prava.³ Dominantne društvene grupe u Srbiji, kao i u svim drugim evropskim državama, gradile su sopstvene narative o Evropi i evropskim integracijama, zasnovane na proizvodnji kolektivnog pamćenja o različitim periodima evropske prošlosti, ali i na aktuelnim potrebama ideologija kojima su bile sklone.⁴

Nacionalizam i autoritarne političke tendencije uvek su kroz istoriju blisko sarađivali i instrumentalizovali jedno drugo radi ostvarenja sopstvenih ciljeva.⁵ Nacionalistima je, po logici stvari, neophodan autoritaran vođa koji će da se obračuna sa političkim pluralizmom i time obezbedi naciji neupitan status svetinje koji se ne preispituje. Takođe, autoritarni vođa u stanju je da naciju ujedini, mobiliše i povede u proširenje životnog prostora, što je neprikosnoveni cilj većine nacionalizama. Autoritarnom vođi nacionalizam je idealan instrument da ljude ubedi da su ugroženi i da moraju da žive u stalnom strahu od neprijatelja. U takvoj atmosferi, neophodna je čvrsta ruka, vođa koji

garantuje bezbednost, umesto demokratskih institucija koje podstiču razmenu argumenata i sukob konkurentskih političkih ideja.

Srbija krajem 1980-ih nije bila izuzetak u tom pogledu. U periodu 1984–1987, Slobodan Milošević je shvatio da za učvršćenje vlasti može da upotrebi potentnu ideologiju srpskog nacionalizma, pre svega njen *Sveti Gral* – pitanje Kosova, a nacionalisti su u njemu prepoznali vođu koji je sposoban da naciju podigne na pijedestal i učini je arbitrom svih društvenih vrednosti. Ovaj je savez bio moguć upravo jer su o mnogim suštinskim pitanjima Milošević i nacionalisti delili stavove. Jedno od takvih pitanja bile su i evropske integracije. One su u drugoj polovini 1980-ih postale deo konteksta u kom se odvijao društveni, politički i svaki drugi život Jugoslavije. Evropska zajednica bila je glavni trgovinski partner Jugoslavije, Jugosloveni su na privremeni rad u inostranstvo išli uglavnom u zemlje EZ, postojala je intenzivna naučna, kulturna, sportska i turistička povezanost između ove zajednice i SFRJ. Nijedno pitanje u Jugoslaviji nije moglo da se rešava bez uzimanja u obzir evropskog okruženja i trendova evropskog ujedinjenja iz tog vremena.

Evropske integracije, pri tom, nikada nisu bile samo tehničko, pa čak ni samo spoljnopolitičko pitanje. Odnos prema Evropi u sebi je uvek sadržao odnos prema vrednostima na kojima počivaju najvažnije evropske organizacije, poput Saveta Evrope i Evropske unije. Te su vrednosti tokom vremena postepeno definisane, a najjasnije su izražene u važećem Ugovoru o osnivanju Evropske unije, izmenjenom poslednji put u Lisabonu 2007. gde se navodi da je EU *utemeljena na vrednostima poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije, jednakosti, vladavine prava i poštovanja ljudskih prava, uključujući i prava manjina*.⁶ I autoritarna vlast Slobodana Miloševića i nacionalisti imali su očigledan problem sa ovim vrednosnim okvirom. To ih je postavilo na put sukoba sa duhom vremena i sa tendencijama koje su preovlađivale u ondašnjoj Evropi.

Ovaj sukob vlasti u Srbiji su pokušale da reše na različite načine – od predstavljanja evropskih zahteva i primedbi kao posledice neinformisanosti i medijskog rata, preko ignorisanja novih trendova kao nečega što se ne tiče

Srbije (*to je kod nas već bilo*), pa do otvorenog neprijateljstva kada više nijedna druga opcija nije preostala. Srpska vlast i nacionalistička inteligencija bili su do kraja protiv svih ključnih tendencija toga vremena, od pada Berlinskog zida, preko ujedinjenja Evrope, do pospešivanja regionalne saradnje. Prepoznali su to i demokratski orijentisani ljudi u celoj Jugoslaviji, ali i partneri na Zapadu, čija podrška Jugoslaviji se tanjila kako je Milošević postajao snažniji i uticajniji. Špiro Galović je to precizno definisao: *Osmom sednicom Srbija je okrenula leđa glavnim zbivanjima tog vremena. Bio je to razlaz sa vremenom i istorijom.*⁷

Jugoslavija i Evropa – razvoj odnosa

Socijalistička Jugoslavija, nakon raskida sa Staljinom 1948, trudila se da formuliše sopstveni put i na polju spoljne politike. To je značilo uspostavljanje ekvidistance između Zapada i Istoka. Pošto su evropske integracije vodile zemlju ka Zapadu, one nisu dolazile u obzir, bar ne u formalno-političkom smislu.⁸ Ipak, ekvidistancu u vidu neutralnosti prema političkim blokovima je mnogo lakše proklamovati, nego stvarno obezbediti. Kao i u drugim važnim oblastima života, i u ovom su se u jugoslovenskom vrhu vodile oštre polemike, a klatno se kretalo iz jedne u drugu stranu, u zavisnosti od trenutne političke konstelacije u zemlji, ali i od međunarodnih okolnosti.⁹ Kada je pretnja od Sovjetskog saveza postajala realnija, zemlja se više okretala ka Zapadu i obratno, kada su se odnosi sa prvom zemljom socijalizma normalizovali, Jugoslavija se udaljavala od zapadnih zemalja, pa i od procesa evropskih integracija.¹⁰

S vremenom, kako je slabila moć konzervativnije, prosovjetske struje, zemlja se sve više uključivala u procese evropskih integracija i jačala je saradnju i sa evropskim organizacijama, ali i sa samim državama Zapadne Evrope. Tako su se pregovori intenzivirali krajem 1960-ih, delom i zbog straha od eventualnog napada SSSR-a na Jugoslaviju, nakon invazije na Čehoslovačku 1968. Kako konstatuje Milivoj Bešlin, ovi pregovori imali su *svoju bezbednosnu, političku i ekonomsku funkciju*.¹¹ Treba imati u vidu da su i iza formalno prosovjetskih sentimenata stajali u velikoj meri vrednosni okviri u kojima se kreću i autoritarizam i nacionalizam. Marko Nikezić govorio je da su srpski nacionalisti *prirodno upućeni na Ruse, ne zbog slovenstva*, već što bi hteli da se ovom zemljom

upravlja na ruski način, tj. autokratski.¹²

Kičma evrointegracija i najvažnija organizacija na kontinentu još od 1950-ih je bila Evropska zajednica. Zajednica je rano počela da razvija odnose sa Jugoslavijom (pre svega Evropska ekonomska zajednica, kao najvažniji deo evropskih integracija), tako da je do prvog neformalnog sastanka došlo već 1959, a do prvog trgovinskog ugovora u martu 1970.¹³ I dok su ekonomski odnosi konstantno napredovali, a Jugoslavija se sve više oslanjala na zapadna tržišta i tehnologiju, politički odnosi su stagnirali, pre svega zbog politike jugoslovenskog rukovodstva da evrointegracije nisu kompatibilne sa izgradnjom Pokreta nesvrstanih. Međutim, i u ovoj politici dolazilo je do oscilacija. Saradnja se znatno intenzivirala tokom druge polovine 1970-ih, da bi 2. aprila 1980. u Beogradu svečano bio potpisan treći u nizu sporazuma o saradnji koji je sada šire obuhvatio ekonomske odnose dva partnera i bio je bez vremenskog ograničenja.¹⁴ Sporazum, okarakterisan kao kamen temeljac budućih odnosa Jugoslavije i EZ, dogovaran je i potpisan u senci stalnog straha od Sovjetskog saveza i njegove reakcije na jugoslovensko približavanje EZ.¹⁵

I federalne vlasti Jugoslavije krajem 1980-ih i EZ imale su jasnu nameru da se Jugoslavija priključi zajednici evropskih naroda. Štaviše, EZ je čak i početkom 1991. zastupala stav da Jugoslavija treba da bude primljena u članstvo, naglašavajući da *ujedinjena i demokratska Jugoslavije ima bolje šanse da se integriše u novu Evropu*, držeći se politike podrške jedinstvenoj Jugoslaviji i odbacujući zahteve Slovenije i Hrvatske za priznanjem nezavisnosti.¹⁶ U decembru 1990. odobren je zajam kao pomoć Jugoslaviji u iznosu od 730 miliona ekija, što je i praktično pokazivalo podršku koju EZ daje jugoslovenskoj saveznoj vladi i njenoj politici.¹⁷

U rešavanju jugoslovenske krize EZ je videla priliku da potvrdi sopstvenu jačinu i snagu solidarnosti i jedinstva koje je postajalo dominantan osećaj tih godina širom kontinenta. Vođen takvim osećajem, predsednik Saveta za spoljne poslove Evropske zajednice i luksemburški ministar spoljnih poslova, Žak Pos, izjavio je na leto 1991: *Ovo je čas Evrope, a ne čas Amerikanaca. . . . Ako jedan problem Evropljani mogu da reše, onda je to jugoslovenski problem. Ovo je*

*evropska država i ne zavisi od Amerikanaca ili bilo koga drugog.*¹⁸ Zahvaljujući onome što je nakon 1991. usledilo u Jugoslaviji, izjava se i danas citira kao primer potpunog političkog promašaja. Međutim, ona takođe svedoči o vrlo specifičnom osećanju optimizma koji je rastao u Evropi na talasu pobede u Hladnom ratu, i koji je uslovio da EZ potceni destruktivni potencijal jugoslovenske krize. Uprkos naporima srpskih nacionalista da raspad Jugoslavije predstave kao zaveru velikih sila, posebno zapadnih, ostaje činjenica da niko od relevantnih međunarodnih aktera nije javno podržavao rušenje Jugoslavije sve do 1991. Tek od leta te godine, kada su počeli ozbiljni oružani sukobi, pojedine zemlje poput Nemačke počele su da zagovaraju priznavanje Slovenije i Hrvatske i oštiri odnos prema zvaničnom Beogradu.¹⁹ Sve do kraja 1991. Nemačka nije uspela da ubedi ostale u Evropskoj zajednici da priznaju ove dve republike, a SAD su se tome opirale čak do maja 1992.²⁰ Josip Glaurdić je konstatovao da je konsenzus u međunarodnoj zajednici da Jugoslaviju treba očuvati nestao tek kada su se na televizijskim ekranima pojavile slike izbeglica i bombardovanih gradova.²¹ Tada je, naravno, već bilo svejedno šta je ko mislio o sudbini Jugoslavije, jer je ta zemlja nestala pod tenkovima sopstvene armije.

Zavedena Evropa

Vrednosna baza na kojoj je Evropska zajednica izgrađena uslovila je da se ona često bavila zaštitom ljudskih prava koja su 1980-ih bila na udaru represivnih organa socijalističke Jugoslavije, pre svega prava Albanaca na Kosovu čija se politička pobuna gušila vojno-policijskom represijom, ali i prava političke opozicije u različitim delovima države.²² Kritike od strane Evropske zajednice i drugih međunarodnih aktera na račun stanja demokratije ili ljudskih prava u Jugoslaviji, u retorici Miloševićeve vlasti na početku su doživljavane kao rezultat izgubljenog medijskog rata, tj. kao posledica delovanja aktera koji su činili *antisrpsku koaliciju* u zemlji i svetu. Navodi o autoritarnom i represivnom karakteru vlasti, pre svega na Kosovu, odbacivani su kao neistiniti, ali su bar u početnoj fazi, pre 1990, objašnjavani neinformisanošću zapadnih aktera. Visoki funkcioner srpske vlasti, Dušan Čkrebić, iskreno se čudio 1986. godine kako *mala i nerazvijena Albanija* pobeđuje u medijskom ratu, pa svet misli da su Albanci ugroženi u Jugoslaviji.²³ U tom trenutku više stotina mladih Albanaca

bilo je u zatvoru zbog ispisivanja parola *Kosovo Republika* i sličnih političkih dela.²⁴

Ta je navodna neinformisanost Evrope pripisivana često neprijateljskom delovanju unutrašnjih snaga u zemlji, pre svega političara i medija iz Slovenije i Hrvatske, te je tako na njih svaljivana odgovornost zbog toga što Evropa *ne razume Srbiju*. Urednik spoljnopolitičke rubrike *Politike*, Aleksandar Prlja, objašnjavao je u aprilu 1989. da su predstavnici Evropskog parlamenta pogrešno informisani i da napadaju srpske vlasti zbog toga što se oslanjaju na izjave ljudi poput Janeza Stanovnika ili Stipe Šuvara. Prlja je pritom evropske funkcionere tretirao kao veoma naivne osobe koje je lako zavesti i vajkao se što Srbija ne čini više da ih upozna sa *istinom*. Na primer, Prlja je sam pronašao anonimnog evropskog parlamentarca koji se iznenadio kad je čuo kolika su prava nacionalnih manjina u Jugoslaviji i pokajnički je priznao da nikada ne bi glasao za rezoluciju Evropskog parlamenta kojom se osuđuje masovno kršenje ljudskih prava na Kosovu da je znao za tu informaciju.²⁵ I Latinka Perović je konstatovala da 1980-ih još uvek nije bilo otvorenog neprijateljstva prema Evropi, već se vlast u Srbiji trudila *da Zapadnu Evropu uveri u 'svoju istinu'*, a uskoro se pridružila i nacionalna elita od koje se očekivalo *da odigra ključnu ulogu u širenju 'srpske istine'*.²⁶

Medijski rat je uvek bio popularna tema u Jugoslaviji. Stalni strah od neprijatelja iz inostranstva koji vode propagandni rat protiv Jugoslavije (a kasnije i Srbije) bio je redovno podgrevan od strane vlasti, posebno u trenucima krize kojih nije manjkalo u doba SFRJ. Najviši državni organi često su tokom 1980-ih raspravljali o neprijateljskoj propagandi stranih zemalja optužujući je za probleme u Jugoslaviji. U Kumrovcu je 1982. organizovano veliko savetovanje naučnika i javnih radnika o specijalnom ratu protiv SFRJ, u organizaciji Sektora Predsedništva CK SKJ za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu. Sa savetovanja je izdata publikacija koja je podeljena po saveznim i republičkim institucijama i zamišljeno je da služi kao priručnik za borbu protiv specijalnog rata.²⁷ U tekstovima odabranim za publikaciju vidi se da je gotovo svaka kritička delatnost prema vlastima SFRJ tretirana kao međunarodna zavera i deo specijalnog rata protiv zemlje koji se vodi ne samo kroz obaveštajni rad već

i kroz nauku, kulturu, informisanje, ekonomiju i sve druge oblasti društvenog života.²⁸

Sektor za informativnu i propagandnu delatnost CK SKJ posebno je u informaciji pripremljenoj za sednicu Predsedništva CK SKJ u aprilu 1984. označio američki i nemački kulturni centar da vrše intenzivan propagandni rad i da deluju protiv Jugoslavije. Oni su predlagali da se zbog toga reaktivira rad Saveta za kontrapropagandu, da se preispitaju ugovori i međunarodni sporazumi o kulturnoj i informativnoj saradnji i da se pojača represivno delovanje prema domaćim subjektima koji učestvuju u širenju strane propagande.²⁹ Konzervativci u vrhovima vlasti, posebno JNA i službi bezbednosti, u svakoj kritici sistema videli su umešanost *stranog faktora*. U izveštaju o napadima štampe na JNA 1988. godine, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu izneo je stav da su urednici i novinara omladinskih glasila koja su kritikovala armijsko rukovodstvo *najverovatnije samo izvršioci*, zahtevajući da se utvrdi eventualna povezanost sa *stranim faktorima*.³⁰

Sa druge strane, predstavnici nacionalističke inteligencije pripisivali su nesposobnosti komunističkog rukovodstva (onog pre Miloševića) ono što su percipirali kao nepravedno negativan stav Evrope prema srpskom nacionalnom pitanju. I po njima je medijski rat bio izgubljen, ali za razliku od konzervativaca u partiji, intelektualci su krivicu svaljivali upravo na vlast, posebno jugoslovensku, koju su percipirali kao neprijateljsku prema Srbima. Dejan Medaković je iznosio impresije da su nemački mediji listom protiv Srbije, ali ne i njegove kolege Nemci, zaključujući da i to ukazuje *da srpska strana nije mnogo uradila da se istina koju ona zastupa probije u svet*.³¹ Profesor Dragan Nedeljković je pisao iz Pariza da *velika zavera protiv Srba plete guste paučine laži* i pozivao na štampanje Bele knjige u kojoj bi se predstavila *istina* o srpskoj stvari.³² I mnogi drugi intelektualci govorili su tih godina o zaostajanju Srbije u informativnom ratu i o nedovoljnoj angažovanosti vlasti u Srbiji da se objasne srpski stavovi zapadnoj javnosti.³³ Stav da su Srbi izgubili medijski rat i da su zbog toga u nemilosti Zapada opstao je do danas kao preovlađujući među nacionalističkim liderima.³⁴

Evropa pre Evrope

Ideja o ujedinjenju Evrope predstavljala je pogonsko gorivo za demokratske revolucije širom istočnog dela kontinenta u toku 1989. godine. Zahvaljujući pre svega Miloševićevom režimu, Jugoslavija je i ovde išla *mimo sveta*. Godina 1989. u Jugoslaviji se *nije dogodila*.³⁵ Revolucije u Istočnoj Evropi afirmativno su predstavljane u srpskoj štampi, ali su tretirane kao nastavak srpske antibirokratske revolucije. Novinari provladinih medija u Srbiji i političari na vlasti javnosti su saopštavali kako se širom Istočnog bloka dešava ono što je Srbija (i Jugoslavija) već proživela od Osme sednice na dalje. Sam pad Berlinskog zida bila je velika tema, prisutna na naslovnim stranama svih srpskih medija, ali uz jasnu poruku da Jugoslavija nije deo te priče niti se moglo očekivati bilo kakvo preliivanje revolucije na domaći teren.³⁶ Prilozi u *Politikinoj* rubrici *Odjeci i reagovanja* slavili su Novi Sad i Titograd kao *presedan od krajnjeg značaja za Evropu i čitav socijalistički svet: i za Berlin, Lajpcig, Budimpeštu, Peking*.³⁷

Na sednici CK SKS u januaru 1990, član tog tela Tomica Raičević govorio je: *Činjenica da danas vidimo da širom Evrope, na sličan način kao i u Srbiji, narod stupa na političku scenu da ostvari promene, čini nas ponosnim što smo pre dve godine izborili pravi put demokratskih reformi*.³⁸ Njegov kolega, profesor Pravnog fakulteta Dejan Popović ukazivao je da je SKS *prva komunistička partija u svetu, koja se znatno pre nego što su počele velike promene u Istočnoj Evropi, opredelila za radikalni društveni zaokret*.³⁹ Tako je srpska vlast vešto blokirala demokratski talas predstavljajući masovni nacionalni pokret u Srbiji kao pandan ovom procesu u Istočnoj Evropi. U isto vreme, odbacivane su sve inicijative koje su vodile ka uvođenju višestranačja i rušeni su reformski naponi savezne vlade Ante Markovića i drugih aktera da se država demokratizuje.⁴⁰

Nije samo antibirokratska revolucija u narativu srpskih nacionalista služila kao uzor Evropi. Jedan od najuglednijih naučnika, istoričar i akademik Radovan Samardžić, opisivao je 1990. srpski narod na stranicama *Politike ekspres* (dakle, u novinama namenjenim najširoj i slabije obrazovanoj publici) kao uzor za celu Evropu, navodeći da je *prvi, 1804. odmah posle Francuske podigao revoluciju, da je započeo proces oslobađanja svih naroda jugoistočne Evrope, zatim da je stvorio*

*jedno od najuzoritijih demokratskih uređenja na starom kontinentu, slomio dve imperije – tursku i austrijsku, da je u ovoj zemlji, posebno u Beogradu, oblikovan jedan od najlepših indoevropskih jezika, kao i da bi takozvana Evropa mogla više da se ugleda na Srbe, nego Srbi na nju.*⁴¹

Srbija je predstavljana kao evropska zemlja koja u mnogo čemu može da služi kao uzor drugima, pa su samim tim i pozivi na evropske integracije, a pogotovu na reforme koje bi je približile Evropi, odbacivane kao nepristojne i uvredljive. Kako je govorio 1990. akademik Miroslav Pantić, *mi smo u Evropi od srednjeg veka, priznavali nam to ili ne.*⁴² Matija Bećković je 1989. upozoravao da ustvari izlazimo iz Evrope kad mislimo da idemo u nju, dodajući: *Evropa nema dubljeg korena od onog koji preko Grčke i Vizantije izbija na našem tlu.*⁴³ Gledanje na Evropu sa visine dobro opisuje i oduševljenje Borisava Jovića Miloševićevim stavom prema evropskim integracijama iz 1989: *Bio je u pravu Slobodan Milošević kada je u Novom Sadu rekao da u Evropu hoćemo da idemo, ali sa dostojanstvom, a ne kao lakeji.*⁴⁴

Osim uzora, Srbi su bili i branioci Evrope. U govoru na Gazimestanu, 28. juna 1989, Slobodan Milošević je istakao da su Srbi branili Evropu i bili bedem koji je *štitio evropsku kulturu, religiju, evropsko društvo u celini.*⁴⁵ Istu poruku je nekoliko dana pre toga kao ključnu izdvojio predsednik srpske vlade Desimir Jevtić u govoru na svečanoj akademiji povodom obeležavanja 600 godina Kosovske bitke.⁴⁶ U okviru antibirokratske revolucije 1988–89. nosili su se transparenti na kojima je pisalo: *Evropo seti se i nas, na Kosovu branismo i 'vas'.*⁴⁷ I ova poruka bila je već odavno uobličena među nacionalistima. Nikolaj Velimirović je još 1939. godine, u članku pod naslovom **Čiji si ti, mali srpski narode?** isticao zaštitnu ulogu Srba *da plemena druge rase i druge vere ne bi uznemiravala krštenu Evropu.*⁴⁸ Bila je to jedna od klasičnih manifestacija mita *antemurale*, gde nacija sebe predstavlja kao branu nasrtaju tuđinske vere, kulture ili ideologije.⁴⁹ Nezahvalnost Evrope, koju su Srbi po ovom mitu branili i u srednjem i u novom veku, bila je tek još jedan dokaz da je u pitanju odnos u kom Srbi nikada neće biti prihvaćeni. Na ovaj način otvarala su se vrata ka definiciji Evrope kao neprijatelja.

Evropa kao neprijatelj

Nacionalizam je prirodno suprotstavljen težnjama ka stvaranju nadnacionalne zajednice. Po poznatim rečima Ernesta Gelnera nacionalizam je političko načelo koje tvrdi da etničke i političke granice jedne zajednice treba da budu istovetne.⁵⁰ Evropska zajednica, baš kao i socijalistička Jugoslavija, uz sve očigledne razlike, bile su kompleksne nadnacionalne zajednice, zasnovane na ravnopravnosti različitih naroda i njihovih država. Sima Ćirković je upozoravao 1989. da integracija evropskog kontinenta ne počiva samo na ekonomiji, već da je njen važan preduslov slom nacionalističkih politika, onih kojima je *apsolutizovanje naroda-nacije kao najviše vrednosti pred kojom moraju ustuknuti sva druga moralna i pravna načela*.⁵¹ Kao i Jugoslavija, i ideja ujedinjene Evrope je neminovno došla pod udar srpskih nacionalista i postala neprijatelj. Sva zla i nepravde koje su Srbi po nacionalistima doživljavali krajem 1980-ih i početkom 1990-ih ubrzo su proglašene rezultatom sveopšte antisrpske zavere.⁵² Time su, pored klasičnog cilja plašenja ljudi uvek prisutnim neprijateljima, nacionalisti ostvarivali još jedan cilj – protiv Srba nisu bili samo jugoslovenski ili susedni narodi, već i najmoćnije političke zajednice i institucije na svetu, što je doprinelo značaju nacionalnog cilja u očima onih koji su ga sprovodili i promovisali.

Teorije zavera sastavni su deo nacionalističkog arsenala oruđa. Zavera su važne zbog proizvodnje neprijatelja i prikazivanja istorijskih događaja kao posledice udruženog delovanja stranog faktora i unutrašnjih neprijatelja (izdajnika). Teorije zavera su takođe neizostavan sastojak svake autoritarne vladavine, jer je i autoritarnim vođama važno da su ljudi u stalnom strahu i da se politički pluralizam doživljava kao neprijateljsko delovanje, tj. potkopavanje jedinstva.⁵³ Nacionalistička ideologija i autoritarne vođe i u ovom slučaju lako i brzo pronalaze zajednički interes i kreiraju, a zatim i izdašno koriste teorije zavera o neprijateljskom ponašanju drugih. I srpski nacionalizam od samih početaka u XIX veku koristio se teorijama zavere. U skladu sa trendovima vremena javile su se antisemitske i antimasonske teorije, ali mnogo značajnije i uticajnije bile su antizapadnjačke teorije zavera.⁵⁴

U Zapadu je srpski nacionalizam video najvažnijeg neprijatelja koji se javljao

kroz liberalizam, prosvetiteljstvo, sekularizam i druge proizvode građanskih revolucija i modernizacije. Korene ovog narativa nacionalisti su pronašli još u ruskoj idejnoj tradiciji iz XIX veka koja je oštro suprostavila Istok i Zapad, tj. *Slovenofile* i *Zapadnjake*.⁵⁵ Po rečima Olge Malinove, ovaj sukob se u Rusiji obnavlja bez presedana dugo i dobija značenje jedne od glavnih ideoloških podela.⁵⁶ Oslanjajući se na uzore iz Rusije i na panslavenske ideje sabornosti i duhovnosti kao suprotnost individualističkom i materijalističkom Zapadu (u idealno-tipskim kategorijama sa kojima nacionalistička ideologija inače operiše) srpski nacionalisti u teorijama zavere pronašli su zgodna objašnjenja za sopstvene poraze i za navodnu vekovnu mržnju i neprijateljske namere drugih prema srpskom narodu.⁵⁷

I obnovljeni narativi nacionalizma s kraja 1980-ih i početka 1990-ih oslonili su se u velikoj meri na ovu antizapadnjačku tradiciju i na njenu povezanost sa teorijama zavera, nalazeći neprijatelja u Zapadu, pre svega u Nemačkoj, a nešto kasnije i u celoj Evropi i SAD-u. Kako je situacija eskalirala u oružane sukobe i kako je položaj Srbije postajao sve teži, to su se i teorije zavera sve više razvijale, da bi na kraju Miloševićeve vladavine potpuno prešle u sferu iracionalnog i paranaučnog.⁵⁸ Sam Milošević vrlo rano je pokazao sklonost ka korišćenju teorije o zapadnoj zaveri, što se vidi iz njegovog govora na sastanku sa predsednicima opština u martu 1991. (u vreme velike političke krize izazvane demonstracijama opozicije u Beogradu). Između ostalog, Milošević je tom prilikom rekao da su se ujedinjenjem Nemačke: *otvorili veoma značajni apetiti restauracije Austrougarske monarhije i mogu da vam kažem, sasvim slobodno, jer ovo nije javni sastanak, naše informacije, i to veoma ozbiljne informacije govore da oni računaju na celu Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, Vojvodinu i deo Sandžaka, da računaju i da je njihova strategija da celo Kosovo bude pripojeno Albaniji, te da prema tome, u toj njihovoj kalkulaciji, Srbija treba da bude svedena, u stvari na bivši Beogradski pašaluk*.⁵⁹

Partijski funkcioneri u Srbiji, još od ustoličenja Miloševićeve struje na Osmoj sednici CK SKS u septembru 1987, sa neskrivenim nepoverenjem su gledali na evropske integracije i uopšte na otvaranje zemlje ka svetlu. Kako je savez partije i nacionalizma postajao jači, tako su i autarkične tendencije jačale, a otpor prema

otvaranju zemlje ka inostranstvu doživljavan je kao deo odbrane nacionalnih interesa. Učesnici javne rasprave o programskom dokumentu Saveza komunista Srbije na proleće 1990. koji je kasnije postao temelj za novoformiranu Socijalističku partiju Srbije, vrlo jasno su iznosili svoj evroskepticizam. Predstavnici više hiljada lokalnih organizacija SSRN-a u opštinama i preduzećima širom Srbije protivili su se *trci u Evropu* i upozoravali da se odnos sa Evropom mora uspostaviti *na osnovu ravnopravnosti i dostojanstva*.⁶⁰ Oni su posebno upozoravali da je Evropa širok pojam i da se stoga mora tačno odrediti prema kojim *evropskim, materijalnim i duhovnim vrednostima težimo*. U analizi javne rasprave stajala je i sledeća rečenica: *Odbija se da se radi stupanja u Evropu odrekemo socijalizma i upozorava se na povezanost EEZ i NATO*.⁶¹

Teorije o neprijateljskom ponašanju Zapada sve vreme su promovisane od strane provladine štampe. Tako je i svaka kritika autoritarnih tendencija Miloševićeve vlasti mogla da se otpiše kao čin neprijateljstva prema vladi koja želi jaku i nezavisnu Srbiju.⁶² U rubrici *Odjeci i reagovanja* jedan od komentatora je to u novembru 1990. ovako formulisao: *Svaka srpska vlada koja od naroda bude dobijala aplauze, što je slučaj sa sadašnjom, dobijaće sa Zapada ultimatumе zbog navodnog kršenja demokratskih načela*.⁶³ Ovoj retorici pridružili su se i nacionalistički intelektualci, optužujući Zapad i Evropu da su zauzeli stranu protiv Srba, da su podržali srpske neprijatelje i na kraju, da su odgovorni za krvave jugoslovenske ratove.⁶⁴ Ljubomir Tadić je 1992. pisao da se Srbi nalaze *pod pritiskom svojih udruženih neprijatelja na čelu sa SAD, kao svetskim, i ujedinjenom Nemačkom, kao evropskom žandarmom*.⁶⁵

Pad Berlinskog zida u novembru 1989. doneo je kao posledicu i ujedinjenje dve Nemačke. U mitologiji srpskog nacionalizma, ciklično ponavljanje istorije koje je donosilo stalno nove žrtve i patnje Srbima, bio je bez sumnje jedan od ključnih narativa.⁶⁶ Deo navodnog istorijskog usuda koji upravlja istorijom čineći od Srba njene večne žrtve je ponavljanje događaja uz učešće istih aktera. Ciljano su stvarane nategnute paralele i povezivani traumatični događaji iz prošlosti kako bi se stvorio utisak da je u pitanju jedan veliki, produženi istorijski proces gde su Srbi žrtve velikih sila i sopstvenih suseda. Tako su, na primer, povezivani Prvi i Drugi svetski rat, a onda sa njima i period krize 1980-ih ili kako kaže Nenad

*Stefanov stopile su se sadašnjost i prošlost u predstavu o večnom nemačkom katolicizmu i srpskoj slobodi.*⁶⁷

Nemačka je u oba svetska rata predvodila blokove sa kojima je Srbija, zajedno sa saveznicima, bila u ratu. Jačanje Nemačke stoga je na prvu loptu budilo loša sećanja i moglo je bez mnogo muke da se predstavi kao najava ponavljanja istorije. Nacionalistički ideolozi često su za novu, ujedinjenju Nemačku upotrebljavali naziv *Četvrti rajh*, kako bi napravili vezu sa Trećim rajhom i uspostavili analogiju između Hitlerove i nove Nemačke, sa samim tim i između dva doba.⁶⁸ Dobrica Ćosić je u dnevniku zapisao da se ujedinjenju Nemačke nije radovala većina njegovih prijatelja, dodajući: *Srbija ima sve razloge da strepi od velike Nemačke. Ona će podržati svoje stare ratne saveznike, a srpske neprijatelje.*⁶⁹

Strah od Nemačke pretvorio se u strah od (nemačke) Evrope i tako je predstavljan građanima u Srbiji i Jugoslaviji.⁷⁰ Nacionalisti su na ovaj način našli sebi još jednog jakog neprijatelja, što im je bilo neophodno da izazovu strah među ljudima i osećaj ugroženosti. Dobrica Ćosić prepoznavao je u onome što je video kao *srbofobiju u Evropi* isti obrazac poput antisemitizma u doba nacističke vladavine u Nemačkoj, zaključujući da to nije slučajno *jer je i protiv Jevreja i protiv Srbije odlučujuća sila Nemačka sa svojim saveznicima iz Prvog i Drugog svetskog rata.*⁷¹ Na ovaj narativ nadovezala se i teorija o naivnosti Evrope, o kojoj je već bilo reči. U ovoj varijanti ona je bila modifikovana, jer su sada evropske zemlje, a posebno Velika Britanija i Francuska, bile žrtve sopstvene naivnosti i prepuštale su Nemačkoj vođstvo kada je u pitanju bila politika prema Srbiji i Jugoslaviji.

Priča o naivnosti srpskih saveznika nije bila nova u nacionalističkom repertoaru i oslanjala se na objašnjenje autora poput Veselina Đuretića da je naivnosti Britanaca i Čerčila bila razlog zbog čega su četnici izgubili od partizana u Drugom svetskom ratu.⁷² Nije iznenađujuće da je isti autor 1992. godine pisao da *srpski saveznici ne vide razbijačku strategiju katoličko-klerikalističkih i islamsko-fundamentalističkih centara.*⁷³ Za predstavljanje evropske politike kao naivne i nezrele nacionalisti su imali sve manje prostora kako se kriza u

Jugoslaviji pogoršavala. Uskoro je cela Evropa postala neprijatelj Miloševićeve vlasti i taj je narativ preuzeo veliki deo javnog prostora, sve do samog kraja režima u oktobru 2000.

Zaključak

Evropska zajednica bila je krajem 1980-ih jedan od najmoćnijih simbola nove ere čovečanstva, velike promene koja je obećavala konačnu pobedu liberalne demokratije nad oponentskim ideologijama. Ustanova *sui generis* u međunarodnom pravu, nadnacionalna zajednica koja je ujedinila države i narode koji su vekovima neprestano među sobom ratovali, s pravom je nazvana i najvećim mirovnim projektom u istoriji čovečanstva. Ideja ujedinjenje Evrope, simbolično realizovana padom Berlinskog zida, neizostavno je značila i kraj Hladnog rata i pobedu Zapada. Vlast Slobodana Miloševića odabrala je da u takvom istorijskom trenutku stane nasuprot ideje o ujedinjenju Evrope. I autoritarna priroda režima i njegov glavni saveznik – ideologija srpskog nacionalizma, vodili su ka ovakvom rezultatu.

Da bi pre svega sopstvenom narodu objasnili ovakav izbor i njegove posledice, srpski nacionalisti i čelnici Miloševićevog režima koristili su tri taktike, često isprepletane i kombinovane. Prvo su Evropu posmatrali kao nedoraslu i ne previše važnu, tretirajući je kao nedovoljno informisanu i naivnu. Kritike koje su dolazile iz evropskih institucija ili uopšte sa Zapada, predstavljane su u srpskoj i jugoslovenskoj javnosti kao rezultat nedovoljnog poznavanja situacije u zemlji ili pak kao posledica rada unutrašnjih neprijatelja koji su zaveli naivne Evropljane i pobedili u propagandnom ratu. Po toj matrici, istina je bila na strani Srba, ali su drugi bili veštiji da se reklamiraju, a Evropa suviše naivna da bi razlikovala istinu od laži.

Druga taktika svodila se na gledanje Evropljana sa visine, kao nedovoljno kvalifikovanih da uopšte daju ocene o Srbiji i srpskom narodu. I srpske vlasti i nacionalisti zajedno su promovisali ideju o Srbiji koja je oduvek bila deo Evrope, praktično *Evropa pre Evrope*. Samim tim je svako uslovljavanje Srbije (i Jugoslavije) i traženje da se ispune uslovi kako bi otpočele evropske integracije predstavljano kao besmisleno i nepravedno. Štaviše, Srbija je u nacionalističkom

narativu predstavljena kao uzor Evropi, a ne kao neko ko bi mogao da bude ocenjivan od Evropske zajednice ili bilo koje druge evropske organizacije ili institucije. U pomoć je prizivana i politika istorije koja je predstavljala Srbiju u srednjem veku kao poslednju odbranu Evrope od napada drugih vera i kultura iz Azije, što je bila tek jedna od manifestacija poznatog mita o naciji kao odbrambenom zidu Evrope i hrišćanstva, prisutnog u mnogim državama.

Treća taktika, koja je s vremenom postajala sve dominantnija, bila je predstavljanje Evrope i celog Zapada kao neprijatelja. U ovu svrhu iskorišćeni su stari nacionalistički narativi praćeni teorijama zavere o neprijateljskom ponašanju evropskih sila prema Srbiji i o Zapadu kao izvoru svih nevolja za Srbe. Velika zavera koji su predvodile najmoćnije sile sveta služila je kao objašnjenje za svaku kritiku ili napad koji je dolazi iz zapadnih država, kao i za očigledno nepristajanje evropskih država na Miloševićeve osvajačke planove. Umesto loše politike srpskog rukovodstva i tragičnih rezultata nacionalističke ideologije, krivac za nevolje stanovništva je pronađen u zaveri koja se ponavlja u vidu ciklične istorije i čiji je cilj uništenje Srba i Srbije.

Ishod odnosa srpskog nacionalizma i Miloševićeve vlasti sa Evropom i procesom evropskih integracija bio je stoga jasno predvidljiv još na samom početku. Autoritarno društveno uređenje koje je gradila vlast Slobodana Miloševića bilo je suprotstavljeno političkim trendovima u Evropi i svetu tog vremena. Nacionalistička ideologija je svojim agresivnim osvajačkim rešenjima i pokušajem promene karaktera federalne Jugoslavije garantovala sukobe u trenutku kada se kontinent okretao pomirenju i ujedinjenju. Interesni savez autoritarne vlasti i ideologije nacionalizma u Srbiji neminovno je vodio u sukob sa duhom vremena koji je Evropska zajednica oličavala krajem 1980-ih i početkom 1990-ih. Taj je sukob opstao do danas kada autoritarna i nacionalistička vlast u Srbiji ponovo u Evropi pronalazi neprijatelja i skreće sa puta evropskih integracija.

NAPOMENE

1 U radu se koristi termin Evropska zajednica za skup tri međunarodne organizacije povezane zajedničkim institucijama, od kojih je najvažnija bila Evropska ekonomska zajednica, i koje čine preteču Evropske unije, nastalu pod tim nazivom 1993. godine, više o istorijatu EU videti u: Dezmon Dinan, *Sve bliža unija – uvod u evropsku integraciju*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.

2 O teorijskom okviru kulture sećanja videti, na primer: Todor Kuljić, *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja, Beograd, 2006; Pol Konerton, *Kako društva pamte*, Samizdat B92, Beograd, 2002; Astrid Erll and Ansgar Nünning eds, *Cultural Memory Studies – An International and Interdisciplinary Handbook*, Gruyter, Berlin/New York, 2008; Lucy Bond et al. eds, *Memory unbound: tracing the dynamics of memory studies*, Berghahn Books, New York, 2017.

3 O narativima zajedničke evropske prošlosti kao temelju za izgradnju evropskog identiteta i ideje evropskog ujedinjenja videti detaljnije u: Małgorzata Pakier and Bo Stråth ed. *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, Berghahn Books, New York, 2010; Ana Milošević and Tamara Trošt, eds. *Europeanization and Memory Politics in the Western Balkans*, Palgrave Macmillan, Cham, 2021.

4 Više o izgradnji i promenama kulture sećanja u Srbiji tokom 1980-ih videti u: Dragan Popović, *Rat sećanja u Srbiji 1980–1990 – uspon nacionalizma i otpor*, XX vek, Beograd, 2024.

5 Detaljnije o ideologiji nacionalizma videti u: Florian Bieber, *Debating Nationalism – The Global Spread of Nations*, Bloomsbury Academic, London/New York, 2020.

6 Treaty of Lisbon, član 1a, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12007L/TXT>, pristupljeno 16. aprila 2025.

7 Špiro Galović, „Miloševićev pronunciamiento”, u *VIII sednica CK SK Srbije – Nulta tačka 'narodnog pokreta'*, prir. Slaviša Lekić i Zoran Pavić, Službeni glasnik/Status team, Beograd, 2007, str. 31.

8 U radu se termin evropske integracije koristi i za istorijske periode kada su one praktično označavale integracije u okviru zapadno-evropskog političkog i ekonomskog kruga. Ovo pre svega jer zapadno-evropske integracije koje su počele ubrzo nakon Drugog svetskog rata jesu preteča modernih evropskih integracija i postoji jasan kontinuitet između njih.

9 Od brojne literature koja se bavi spoljnopolitičkom orijentacijom Jugoslavije i međusobnom povezanošću ove orijentacije i unutrašnjeg razvoja zemlje, kao primer izdvajamo: Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment, 1948–1974*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles, 1978; Predrag J. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1955*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996; Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012; Tvrtko Jakovina, *Treća strana Hladnog rata*, Fraktura, Zagreb, 2011.

10 Dobar pregled ideoloških kretanja i njihovih refleksija na spoljnu politiku Jugoslavije tokom 1950-ih i 1960-ih može se videti u: Petar Žarković, *Marko Nikezić – diplomata u središtu Hladnog rata*, Akademska knjiga/IFDT, Novi Sad/Beograd, 2024.

11 Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji – knjiga 1*, Akademska knjiga/IFDT, Novi Sad/Beograd, 2022, str. 150.

12 *Marko Nikezić: Srpska krhka vertikala*, prir. Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2003, str. 127.

13 O samim počecima saradnje i posebno prvom trgovinskom sporazumu videti u: Benedetto Zaccaria, *The EEC's Yugoslav Policy in Cold War Europe, 1968–1980*, Palgrave, London, 2016, p. 13–46.

14 Biser Banchev, "Serbia and the European Community Before 1989 – History Forgotten", *Études Balkaniques*, 2, 2019, p. 218.

15 Benedetto Zaccaria, "The European Community and Yugoslavia in the Late Cold War Years, 1976–1989", in *Disintegration and Integration in East-Central Europe. 1919 – post – 1989*, eds. Wilfried Loth and Nicolae Păun, Nomos, Baden-Baden, 2014, p. 273–274.

16 O stavovima EZ i zemalja članica prema Jugoslaviji 1991. videti u: Zachary, T. Irwin, "Yugoslavia's Relations with European States", *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, eds. Sabrina Ramet and Ljubisa Adamovich, Westview Press, Boulder, 1995, p. 376–378.

17 *Isto*, 373.

18 Josip Glaurdić, *The Hour of Europe – Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*, Yale University Press, New Haven/London, 2011, p. 1.

19 Sličan zaključak izvela je i međunarodna grupa naučnika koja je analizirala ovo pitanje u okviru inicijative *Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama*: Matjaž Klemenčič, „Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane, 1989–1997”, u *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama – inicijativa naučnika*, priredili Charles Ingrao and Thomas A. Emmert, Buybook, Sarajevo, 2010, str. 152–196.

20 Branko Pribičević, “Relations with the Superpowers”, *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, eds. Sabrina Ramet and Ljubisa Adamovich, Westview Press, Boulder, 1995, p. 342–343.

21 Josip Glaurdić, *The Hour of Europe – Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*, Yale University Press, New Haven/London, 2011, p. 305.

22 Situacija sa poštovanjem ljudskih prava varirala je od republike do republike, a poslednja velika hapšenja izvršena su sredinom 1980-ih u Srbiji i BiH, dok je represija nad kosovskim Albancima trajala sve vreme, pa se čak i pojačavala kako se politički sukob srpskog i kosovskog rukovodstva zaoštravao krajem 1980-ih. O kršenju ljudskih prava u Jugoslaviji kroz neke od ključnih slučajeva videti: Zoran Purešević priredio, *Srđa Popović – Poslednja instanca 1–3*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2003; Rajko Danilović, *Upotreba neprijatelja – politička suđenja u Jugoslaviji 1945–1991*, Agencija Valjevac, Valjevo, 1993.

23 Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 803, Predsedništvo SFRJ, f. 448, sastanak u Predsedništvu SFRJ o Kosovu, 2. april 1986, neautorizovane magnetofonske beleške.

24 U periodu od 1981. do 1989. 1750 Albanaca osuđeno je na kazne zatvora zbog političkih dela, dok je još oko 7000 bilo osuđeno na manje kazne ili prekršajno gonjeno, *Amnesty international report*, January – December 1989, p. 243.

25 Aleksandar Prlja, „Obmanuta Evropa”, *Politika*, 30. april 1989, str. 5.

26 Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije – srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006, str. 40.

27 AJ, fond 507, f. 403, Izveštaj o savetovanju o Specijalnom ratu protiv SFRJ, sednica Predsedništva CK SKJ, 27. decembar 1983.

28 *Specijalni rat protiv SFRJ*, Grupa za političko informisanje u SKJ, Beograd, 1983.

- 29 AJ, fond 507, CK SKJ, f. 411, sednica Predsedništva CK SKJ, 24. april 1984.
- 30 AJ, 803, f. 450, sastanak u Predsedništvu SFRJ sa predstavnicima Slovenije, 14. april 1988.
- 31 Jelena Jovović, intervju sa Dejanom Medakovićem, „Evropa, ipak, neće pristati na laž”, *Politika*, 22. septembar 1991, str. 14.
- 32 Dragan Nedeljković, „Laž glasnija od istine”, *Politika*, 19. novembar 1990, str. 9.
- 33 Videti, na primer, intervjuue vodećih nacionalističkih intelektualaca Miloradu Vučeliću za *Politiku* objavljenih u: Milorad Vučelić, *Razgovori sa epohom*, KZNS/Politika, Novi Sad, 1992.
- 34 Videti kao ilustraciju izjavu Milorada Dodika iz 2022: „Milorad Dodik: Stvoren mit da su Srbi krivi za sve”, *Politika*, 16. jun 2022, <https://www.politika.rs/sr/clanak/509802/Dodik-Stvoren-mit-da-su-Srbi-krivi-za-sve>. pristupljeno 16. aprila 2025.
- 35 Dejan Jović, „1989: godina koja nam se nije dogodila”, *Politička misao*, <http://politickamisao.com/1989-godina-koja-nam-se-nije-dogodila>, pristupljeno 16. aprila 2025.
- 36 Ana Milojević i Aleksandra Ugrinić, “The Iron Curtain in the Memory of the Serbian Newsprint Media”, in *Balkan Memories: Media Constructions of National and Transnational History*, ed. Tanja Zimmermann, Transcript, Bielefeld, 2012, p. 244.
- 37 Ivan Čolović, „Sve je počelo u Srbiji?”, u: *Zid je mrtav, živeli zidovi. Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, ur. Ivan Čolović, XX vek, Beograd, 2009, str. 41–43.
- 38 Arhiv Srbije (AS), fond Đ2, CK SKS, k. 513, Izlaganje Tomice Raičevića, 2. sednica CK SKS, 12. januar 1990.
- 39 AS, Đ2, k. 513, Izlaganje Dejana Popovića, 4. sednica CK SKS, 13. mart 1990.
- 40 Dragan Popović, “Serbian Nationalism and Reforms in Yugoslavia 1980–1990: From Covered Benefit to Open Hostility”, *History in Flux*, 6, 2024, p. 41–57.
- 41 Jelena Jovović, intervju sa Radovanom Samardžićem, „Srbija za ugled Evropi”, *Politika ekspres*, 24. 5. 1990, str. 7.
- 42 Jelena Jovović, intervju sa Miroslavom Pantićem, „Nikad više na štetu Srbije”, *Politika ekspres*, 10. 5. 1990, str. 6.

- 43 Matija Bečković, „Kosovo – najskuplja srpska reč“, *Književne novine*, 1. jul 1989, str. 7.
- 44 Borisav Jović, *Poslednji dani SFRJ*, Politika, Beograd, 1995, str. 36.
- 45 Govor Slobodana Miloševića na Gazimestanu, u: *Kako se događao narod: „Antibirokratska revolucija“ 1987–1989*, prir. Bojana Lekić i dr, Službeni glasnik/Status team, Beograd, 2009, str. 254–256.
- 46 Mirjana Živković, „Srbi branili svoju slobodu, ali i Evropu“, *Politika*, 27. jun 1989, str. 9.
- 47 Lidija Obradović, „Srednjovekovna Srbija“, *Svet*, 12. jul 1989, str. 49.
- 48 „Čiji si ti, mali srpski narode?“, *Politika*, 7. jul 1968, str. 7.
- 49 Pal Kolsto, „Procjena uloge historijskih mitova u modernim društvima“, u *Historijski mitovi na Balkanu – zbornik radova*, ur. Husnija Kamberović, Institut za istoriju, Sarajevo, 2003, str. 28–29.
- 50 Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1998, str. 21.
- 51 Sima Ćirković, „Granice, kultura, evropska integracija“, *NIN*, 10. decembar 1989, str. 43.
- 52 Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o 'nama' i 'drugima'*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002, str. 298–300.
- 53 Julien Giry and Doğan Gürpınar, “Functions and Uses of Conspiracy Theories in Authoritarian Regimes”, in *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, eds. Michael Butter and Peter Knight, Routledge, London/New York, 2020, p. 307–329.
- 54 Jovan Byford, *Teorija zavere – Srbija protiv „novog svetskog poretka“*, Bg centar za ljudska prava, Beograd, 2006, str. 48–66.
- 55 Za detaljan prikaz veza i razmena ideja srpskih i ruskih elita videti opsežna istraživanja Latinke Perović, posebno: Latinka Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze – prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Službeni list SRJ, Beograd, 1993; Latinka Perović, *Ruske ideje i srpske replike – uvodi u čitanja istorijskih izvora*, University Press/CFP Apostrof, Sarajevo/Beograd, 2019.

- 56 Olga Malinova, „Dugi’ diskurs o nacionalnoj samobitnosti i opozicija zapadnjaštva i antizapadnjaštva u postsovjetskoj Rusiji, u *Druga Rusija – kritička misao u savremenoj Rusiji*, ur. Milan Subotić, XX vek, Beograd, 2015, str. 40.
- 57 Ivan Čolović, *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji*, XX vek, Beograd, 2000, str. 113–124.
- 58 Kako primećuje Vojin Dimitrijević, išlo se dotle da je otkrivena i „međunarodna zavera protiv srpske istorije“, Vojin Dimitrijević, „Jugoslovenska kriza i međunarodna zajednica“, u *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov, Republika, Beograd, 1996, str. 691.
- 59 „Dokumenti: Ako ne znamo dobro da radimo, bar ćemo znati dobro da se tučemo“, *Vreme*, 15. april 1991.
- 60 AS, Đ2, k. 514, Analiza rasprave o predlogu „Osnovna opredeljenja SKS kao partije koja se bori za demokratski socijalizam“, 1. jun 1990.
- 61 *Isto*.
- 62 Koliko je ova propaganda floskula postala uobičajena svedoči i činjenica da su je u gotovo istoj formi izgovorili dva autoritarna srpska lidera, Slobodan Milošević 2000. i Aleksandar Vučić 2023. godine, „Svaka sličnost (ni)je slučajna, *Radio 021*, 4. jun 2023, <https://www.021.rs/story/Info/Srbija/342861/VIDEO-Svaka-slicnost-nije-slucajna-Vuciceva-danasnja-izjava-identicna-Milosevicevoj-2000.html%20%20%20>, pristupljeno 16. aprila 2025.
- 63 Stanislav Pantić, „Strah od sloge“, *Politika*, 20. novembar 1990, str. 13.
- 64 U moru ovakvih natpisa videti, na primer: Mihailo Marković, *Izabrana dela – knjiga 8: Osporavanja i angažovanja*, BIGZ, Beograd, 1994, str. 392; Jevtić Atanasije, ur. *Jagnje božije i zvijer iz bezdana*, Svetigora, Cetinje, 1996; Miroslav Pečujlić i Radmila Nakarada, „Slom Jugoslavije i konstituisanje novog svetskog poretka“, u *Evropa i raspad Jugoslavije*, prir. Radmila Nakarada, IES, Beograd, 1995, str. 41–60.
- 65 Ljubomir Tadić, *O ‘velikosrpskom hegemonizmu’*, *Politika*, Beograd, 1992, str. 142.
- 66 O predstavljanju istorije kao ciklične i determinističke pojave videti u: Dubravka Stojanović, *Prošlost dolazi – Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021*, XX vek, Beograd, 2023, 182–186.

- 67 Nenad Stefanov, „Strah od ‘nemačke Evrope’ – srpski intelektualci i 1989. godina”, u *Zid je mrtav, živeli zidovi. Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, ur. Ivan Čolović, XX vek, Beograd, 2009, str. 71.
- 68 Videti neke primere iz srpskih medija tog doba u: Jelena Đurić, “The Use of Myths for Creating and Destroying a Society”, in *Media and War*, eds. Nena Skopljanac Brunner et al., Centre for Transition and Civil Society Research/Argument, Zagreb/Beograd, 2000, p. 168–170.
- 69 Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi (1981–1991)*, Filip Višnjić, Beograd, 2002, str. 271.
- 70 Sintagmu „nemačka Evropa” skovao je početkom 1990-ih istoričar Milorad Ekmečić, videti: Milorad Ekmečić, *Srbija između Srednje Evrope i Evrope*, Politika, Beograd, 1992, str. 7–53.
- 71 Dobrica Ćosić, *Srpsko pitanje – demokratsko pitanje*, Politika, Beograd, 1992, str. 229.
- 72 Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama I–II*, Narodna knjiga/Balkanološki institut SANU, Beograd, 1985, videti posebno zaključak, str. 239–253.
- 73 Veselin Đuretić, „Antisrpske upotrebe staljinističkog medijuma”, *Catena Mundi II*, prir. Predrag Dragić-Kijuk, Ibarske novosti, Kraljevo, 1992, str. 703.

REFERENCES

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije

- Fond 507, Predsedništvo SFRJ.
- Fond 803, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije.

Arhiv Srbije

- Fond Đ2, Centralni komitet Saveza komunista Srbije.

Objavljeni izvori

Amnesty international report, January – December 1989, p. 243.

Treaty of Lisbon.

Štampa

Književne novine (1989)

NIN (1989)

Politika (1968, 1989-1991, 2022)

Politika ekspres (1990)

Vreme (1991)

Literatura

- Banchev Biser, „Serbia and the European Community Before 1989 – History Forgotten”. *Études Balkaniques* 2, 2019, 218.
- Bešlin Milivoj, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji – knjiga 1*, Akademska knjiga/IFDT, Novi Sad/Beograd, 2022, 151.
- Bieber Florian, *Debating Nationalism - The Global Spread of Nations*, Bloomsbury Academic, London/New York, 2020.

- Byford Jovan, *Teorija zavere – Srbija protiv „novog svetskog poretka”*, Bg centar za ljudska prava, Beograd, 2006, 48-66.
- Čolović Ivan, „Sve je počelo u Srbiji?”, u *Zid je mrtav, živeli zidovi. Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, ur. Ivan Čolović, XX vek, Beograd, 2009, 41-43.
- Čolović Ivan, *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji*, XX vek, Beograd, 2000, 113-124.
- Ćosić Dobrica, *Piščevi zapisi (1981 – 1991)*, Filip Višnjić, Beograd, 2002, 271.
- Ćosić Dobrica, *Srpsko pitanje – demokratsko pitanje*, Politika, Beograd, 1992, 229.
- Danilović Rajko, *Upotreba neprijatelja – politička suđenja u Jugoslaviji 1945 – 1991*, Agencija Valjevac, Valjevo, 1993.
- Dimitrijević Vojin, „Jugoslovenska kriza i međunarodna zajednica“, u *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov, Republika, Beograd, 1996, 691.
- Dinan Dezmon, *Sve bliža unija – uvod u evropsku integraciju*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- Đuretić Veselin, „Antisrpske upotrebe staljinističkog medijuma“, u *Catena Mundi II*, prir. Predrag Dragić - Kijuk, Ibarske novosti, Kraljevo, 1992, 703.
- Đuretić Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama I-II*, Narodna knjiga/Balkanološki institut SANU, Beograd, 1985, 239-253.
- Đurić Jelena, „The Use of Myths for Creating and Destroying a Society“, in *Media and War*, eds. Nena Skopljanac Brunner et al., Centre for Transition and Civil Society Research/Argument, Zagreb/Beograd, 2000, 168-170.
- Ekmečić Milorad, *Srbija između Srednje Evrope i Evrope*, Politika, Beograd, 1992, 7-53.

- Erll Astrid and Nünning Ansgar eds. *Cultural Memory Studies – An International and Interdisciplinary Handbook*, Gruyter, Berlin/New York, 2008.
- Galović Špiro, „Miloševićev pronunciamento”, u *VIII sednica CK SK Srbije – Nulta tačka 'narodnog pokreta'*, prir. Slaviša Lekić i Zoran Pavić, Službeni glasnik i Status team, Beograd, 2007, 31.
- Gellner Ernest, *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1998, 21.
- Giry Julien and Gürpınar Doğan, “Functions and Uses of Conspiracy Theories in Authoritarian Regimes”, in *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, eds. Michael Butter and Peter Knight, Routledge, London/New York, 2020, 307 – 329.
- Glaurdić Josip, *The Hour of Europe - Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*, Yale University Press, New Haven/London, 2011, 1, 305.
- Irwin Zachary, T, “Yugoslavia’s Relations with European States”, in *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, eds. Sabrina Ramet and Ljubisa Adamovich, Westview Press, Boulder, 1995, 373-378.
- Jakovina Tvrtko, *Treća strana Hladnog rata*, Fraktura, Zagreb, 2011.
- Jevtić Atanasije ur. *Jagnje božije i zvijer iz bezdana*, Svetigora, Cetinje, 1996.
- Jović Borisav, *Poslednji dani SFRJ*, Politika, Beograd, 1995, 36.
- Klemenčič Matjaž, „Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane, 1989 – 1997”, u *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama – inicijativa naučnika*, prir. Charles Ingrao and Thomas A. Emmert, Buybook, Sarajevo, 2010, 152-196.
- Kolsto Pal, „Procjena uloge historijskih mitova u modernim društvima”, u *Historijski mitovi na Balkanu – zbornik radova*, ur. Husnija Kamberović, Institut za istoriju, Sarajevo, 2003, 28-29.

- Konerton Pol, *Kako društva pamte*, Samizdat B92, Beograd, 2002.
- Kuljić Todor, *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja, Beograd, 2006.
- Lekić Bojana i dr. prir, *Kako se događao narod: „Antibirokratska revolucija” 1987 – 1989*, Službeni glasnik/Status team, Beograd, 2009, 254-256.
- Malinova Olga, „’Dugi’ diskurs o nacionalnoj samobitnosti i opozicija zapadnjaštva i antizapadnjaštva u postsovjetskoj Rusiji, u *Druga Rusija – kritička misao u savremenoj Rusiji*, ur. Milan Subotić, XX vek, Beograd, 2015, 40.
- Marković Mihailo, *Izabrana dela – knjiga 8: Oporavljavanja i angažovanja*, BIGZ, Beograd, 1994, 392.
- Marković J. Predrag, *Beograd između Istoka i Zapada 1948 – 1955*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.
- *Memory unbound: tracing the dynamics of memory studies*, eds. Lucy Bond et al. New York: Berghahn Books, 2017.
- Milojević Ana i Ugrinić Aleksandra, “The Iron Curtain in the Memory of the Serbian Newsprint Media”, in *Balkan Memories: Media Constructions of National and Transnational History*, ed. Tanja Zimmermann, Transcript, Bielefeld, 2012, 244.
- Milosavljević Olivera, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o ‘nama’ i ‘drugima’*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002, 298-300.
- Milošević Ana and Trošt Tamara eds. *Europeanization and Memory Politics in the Western Balkans*, Palgrave Macmillan, Cham, 2021.
- Pakier Małgorzata and Stråth Bo ed. *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, Berghahn, New York, 2010.
- Pečujlić Miroslav i Nakarada Radmila, „Slom Jugoslavije i konstituisanje novog svetskog poretka“, u *Evropa i raspad Jugoslavije*, prir. Radmila

- Nakarada, IES, Beograd, 1995, 41-60.
- Perović Latinka prir, *Marko Nikezić: Srpska krhka vertikalna*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2003, 127.
 - Perović Latinka, *Između anarhije i autokratije – srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006, 40.
 - Perović Latinka, *Ruske ideje i srpske replike – uvodi u čitanja istorijskih izvora*, University Press/CFP Apostrof, Sarajevo/Beograd, 2019.
 - Perović Latinka, *Srpsko-ruske revolucionarne veze – prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Službeni list SRJ, Beograd, 1993.
 - Popović Dragan, "Serbian Nationalism and Reforms in Yugoslavia 1980-1990: From Covered Benefit to Open Hostility", *History in Flux*, 6, 2024, 41-57.
 - Popović Dragan, *Rat sećanja u Srbiji 1980-1990 – Uspon nacionalizma i otpor*, XX vek, Beograd, 2024.
 - Pribićević Branko, "Relations with the Superpowers" in *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, eds. Sabrina Ramet and Ljubisa Adamovich, Westview Press, Boulder, 1995, 342-343.
 - Purešević Zoran prir, *Srđa Popović – Poslednja instanca 1 - 3*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2003.
 - Rusinow Dennison, *The Yugoslav Experiment, 1948 – 1974*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles, 1978.
 - *Specijalni rat protiv SFRJ*, Grupa za političko informisanje u SKJ, Beograd, 1983.
 - Stefanov Nenad, „Strah od ‘nemačke Evrope’ – srpski intelektualci i 1989. godina”, u *Zid je mrtav, živeli zidovi. Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, ur. Ivan Čolović, XX vek, Beograd, 2009, 71.

- Stojanović Dubravka, *Prošlost dolazi – Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913 – 2021, XX vek*, Beograd, 2023, 182-186.
- Tadić Ljubomir, *O 'velikosrpskom hegemonizmu'*, Politika, Beograd, 1992, 142.
- Vučetić Radina, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
- Zaccaria Benedetto, „The European Community and Yugoslavia in the Late Cold War Years, 1976 – 1989”, in *Disintegration and Integration in East-Central Europe. 1919 – post - 1989*, eds. Wilfried Loth and Nicolae Păun, Nomos, Baden-Baden, 2014, 273-274.
- Zaccaria Benedetto, *The EEC's Yugoslav Policy in Cold War Europe, 1968 – 1980*, Palgrave, London, 2016, 13-46.
- Žarković Petar, *Marko Nikezić – diplomata u središtu Hladnog rata*, Akademska knjiga/IFDT, Beograd, 2024.

Internet izvori

- Jović Dejan, „1989: godina koja nam se nije dogodila”, *Politička misao*, <http://politickamisao.com/1989-godina-koja-nam-se-nije-dogodila>.
- „Milorad Dodik: Stvoren mit da su Srbi krivi za sve”, *Politika*, 16. jun 2022, <https://www.politika.rs/sr/clanak/509802/Dodik-Stvoren-mit-da-su-Srbi-krivi-za-sve>.
- „Svaka sličnost (ni)je slučajna”, *Radio 021*, 4. jun 2023, <https://www.021.rs/story/Info/Srbija/342861/VIDEO-Svaka-slicnost-nije-slucajna-Vuciceva-danasnja-izjava-identicna-Milosevicevoj-2000.html%20%20%20>.